

Радомир Николић

ИСТОРИЈСКО-ЛИКОВНА ПОВЕЉА ЖИВОПИСА БОГОРОДИЧИНЕ ЦРКВЕ У СТУДЕНИЦИ

ЖИВОПИС БОГОРОДИЧИНЕ ЦРКВЕ МАНАСТИРА СТУДЕНИЦЕ за историју наше уметности представља један од најзначајнијих извора за ишчитавање разноврсних и драгоцених података без којих се старо српско сликарство dobrим делом не би могло сагледати и спознати. Околност, проистекла из дате историјске нужности народа »рашке и поморске земље« што је вековима следио свој особити пут кроз историју, случајно је оставила више трагова живописања Богородичине цркве, разних по времену, и по ликовној вредности и обиму очуваности. Ту су фреске из прве и четврте деценије XIII, из XVI и XIX века. Четири периода, четири сликарска остварења, од којих се поједина могу убројити међу она ремек дела што представљају сам врх уметности човечанства.

Најстарије фреске, исликане 1208/1209. године, у време боравка св. Саве у Студеници, о чему сведочи натпис из куполе, данас видљиве само у одређеним зонама свих зидова главног дела цркве, означавају најдрагоценије поглавље српске уметности. Тешко је просудити по чему су оне драгоценије — да ли зато што су својеврсни ликовни феномен коме по вредности једва да може иједно сачувано фреско-сликарство прве четвртине XIII столећа стати на његову узвишицу са које се тако далекосежно уврстило у она мало пре споменута ремек дела, или зато што су једино сачувана ликовна сведочанства са кога се први пут читају лепо исписани српски натписи који као да наговештавају почетак самосталности једне изузетне ликовне културе у свеопсегу византијске уметности, тј. фреско-сликарства рашке школе. Ови ћирилски словенски натписи, српске редакције, нису само вредни за изучавање српске и општесловенке палеографије, већ су можда још вреднији као чињеница да су исписани на ремек делима. Ова чињеница недвосмислено казује о припадности ових ликовних врхунских творевина.

Међу преосталим фрескама, о којима је реч, сликаним на плавој и позлаћеној позадини, по ингениозности сликарског заумљеног саопштења, по недвосежном изразу унутрашње светлости свих приказаних личности, издвајају се посебно композиције у олтарској апсиди (Богородица са анђелима, Причепање апостола и Поклоњење Агнецу) и на западном зиду — монументално Распеће, као и појединачне стојеће светитељске фигуре, особито св. Богородица Студеничка, св. Јован Претеча, св. Варлаам, св. Јосаф, св. Стефан Првомученик, св. Ни-

кола, св. Трифун, и неколико медаљона из олтарског простора с попрсјима светитеља. Овом избору најочуванијих и највреднијих дела из прве деценије XIII века припадала би и тешко оштећена фигура јеванђелиста Матеје, на североисточном пандантифу, као и дугачки исписани натпис у кубету под кружним каменим венцем тамбура, златом истакнут и украшен, који по свом садржају још увек није довољно и свестраније проучен. Овај натпис из 1208/1209. године откривен је за време првих сликарских конзерваторских интервенција прве формиране службе заштите споменика културе код нас, после II светског рата, 1951. године (објавио га је Светислав Мандић у свом извештају »Откривање и конзервација фресака у Студеници, САОПШТЕЊА I, издање Републичког завода за заштиту споменика културе — Београд). Његова садржина могла се само наслућивати, делимично и непотпуно, из натписа који је студенички калуђер и сликар, Самуило Ракић, 1846. године оставио у кубету, са жељом да пренесе бар део историјске поруке натписа који је његово сликарство покрило. Текст овог зографа из XIX века саопштавао је да је испод његових слика древни натпис који казује да је Богородичину цркву по други пут обновио »молерајем« велики жупан Вукан, син Стефана Немање, 1205. године (годину је погрешно прочитао! Погрешно је за три-четири године, јер може бити 1208 и 1209. година — испрпно по обрачуна година по старим изворима види: Љуба Стојновић, Записи и натписи, к. I. Он није споменуо да се у старом натпису помиње и Сава I. Данас тај преостали откривени натпис, који је Самуило Ракић покрио вероватно у истом стању какав је откривен 1951. године, у слободном савременом говору би отприлике гласио:

ОВАЈ ПРЕСВЕТИ ХРАМ ПРЕЧИСТЕ ВЛАДИЧИЦЕ НАШЕ БОГОРОДИЦЕ САЗИДАН ЈЕ ОД ВЕЛЕСЛАВНОГ... (овде је текст мање оштећен и ту је вероватно била исписана још једна титула — примедба Р. Н.) ВЕЛИКОГ ЖУПАНА СТЕФАНА НЕМАЊЕ, СВАТА ЦАРА ГРЧКОГ КИР АЛЕКСИЈА (чија је ћерка била удата за Немањиног сина Стефана Првовенчаног — примедба Р. Н.), КОЈИ ЈЕ ПРИМИО АНБЕОСКИ ЛИК КАО МОНАХ СИМЕОН... (после овога добар део текста је знатно оштећен. Ту је можда било речи о Стефану Првовенчаном, који тада још није био краљ, већ жупан, и о томе да се трудом Немањиних синова живопис израдио. С. Мандић је у својој књизи Древник (Београд 1975, стр. 83) покушао да реконструише овај натпис у целини) ... ВЕЛИКОГА КНЕЗА ВУКАНА, ГОДИНЕ 1208/1209. И МЕНЕ. САВУ ГРЕШНОГ, КОЈИ САМ ОВДЕ РАДИО (СЛУЖИО), ПОМЕНИТЕ.

Изненађује да за Самвила Ракића име Саве у овом натпису уопште није било значајно. Сва је вероватноћа да је он сматрао да је у питању неки његов давни садрж који је сликао те фреске, које он треба да »обнови«, и да покрије, јер је реч »работавшаго« која се односи на Саву I свакако тако протумачио, а њега, студеничког калуђера, из прве половине XIX века, из доба романтизма, у време велике обнове Студенице, »славне задужбине св. Симеона Немање«, било је далеко значајније открити име једног Немањића, а не неког њему сличног древног »работника«. Тај васпитаник романтизма морао је бити пресрећан што је само њему можда било доступно да прочита натпис у коме се помиње Стефан Немања и његов син Вукан. Кад се попео на скелу (каква ли је та висока скела од дрвета могла да изгледа кад није било маљинске израде дасака и греда!) и угледао овај натпис, уверен да треба потомству нешто од свега што је открио саопштити, исписао је своју поруку. Да је као калуђер студенички протумачио да је ту реч о св. Сави, ко зна какву би садржину његов запис имао.

Игром случаја, пет година више од једног столећа, од записа Самуила Ракића, дакле 1951. године, С. Мандић, као сликар конзерватор Републичког завода за заштиту споменика културе, угледавши откривени натпис исто поима и тумачи име Саве као сликара, али зна да се односи на св. Саву. Чврсто уверен да је реч о досад непознатом сликару и да св. Саву није био само књижевник већ и зограф који је Студеницу украсио изванредним фрескама, он преко «Политике» (од 21. јуна 1951.) обавештава јавност о свом открићу. Он касније даје исправку о томе, јер је дошао до уверења да Свети Сава није био сликар, истина не изневши никакве доказе за ово своје ново убеђење. Остаје, дакле, само можда историјски случај. Два сликара конзерватора (јер је и Самуило Ракић «конзервирао» фреске у духу свог времена), ко зна којом интуицијом, дошли су до истог закључка да је име Саве из натписа у кубету везано за сликара.

ПОВЕЉА
ПОВЕЉА

Свако истинско уметничко дело, без обзира ко је његов аутор, да ли неписмени сељак или високо образовани појединац, увек носи у себи изненађујућу, необичну и непоновљиву структуралност. Ма каква да су уметничка полазишта и струјања, ма каква да су разграната стабла разноврсних уметничких стремљења, она увек исходе из општег биолошког гениуса ствараоца, отхрањеног соком његове земље, управо оним што уметничком делу даје снажан печат невиђености, оригиналности и својерности. Универзалност, хуманост и светлост светковине човековог духа за све човечанство и свековље која се огледа у једном истинском уметничком делу представљају у суштини прекрасну повељу народа у коме је оно створено, у време велике светковине његовог духа.

Студеничко сликарство из 1208/1209. године разоткрива се као белег изненађујућих особености и оригиналности, уклесан ручком ствараоца у специфичним друштвено-политичким условима средњовековне рашке државе. Знаменити В. Н. Лазарев у својој Историји византијске уметности истиче да је ово студеничко сликарство евидентан споменик српских ликовних традиција. Теза да «јединственост и непоновљивост» најуспелијих сликарских остварења српског средњовековног сликарства и «усамљеност њихових решења» представља доказ да су дела страних мајстора, односно грчких сликара из Цариграда или Солуна, тешко да би се могла прихватити и одржати. Зар би непоновљивост, оригиналност, невиђеност, јединственост, својерност, стваралачка самосвојност и художествено самослобођење било ког уметничког ремек дела морало да буде доказ да га је радио страни мајстор? Зар оно што је управо битно и типично за свако истинско уметничко дело треба да буде доказ да је дело рађено од страног мајстора, а не од уметника из земље у коме је оно настало?

Студенички живопис из времена св. Саве, изненађујући својерсни израз и изузетан узлет сликарског духа, дотад невиђен, као да је «заслаћен сољу» језика св. Саве у његовој повести о своме оцу. Та биографија о св. Симеону Немањи с гледишта историје књижевности означава изразиту оригиналност и усамљеност у поетском стваралаштву тога доба у Европи. Нашу историју књижевности силно би задужио онај који би окупио сва сачувана књижевна остварења у Европи из прве четвртине XIII века да би се сагледала вредност и величина списа св. Саве. Било би довољно узети само Византију, Бугарску, Русију, Италију, Француску, Немачку, Мађарску и Шпанију. Можда нека од ових поменутих земаља из тог доба ништа није сачувала од своје књижевности, а можда ништа у њој није ни било написано у то доба, што би се могло и дало упоредити са списима св. Саве. Он би истовремено задужио и нашу историју уметности, јер би посведочио да су по-

пут књижевних остварења у средњем веку код нас могла исто тако и поједина сликарска остварења да израсту из истог стваралачког врела народа »српске земље«.

У овом студеничком живопису, заслужни Светозар Радојчић, један од првих великих наимара наше историје уметности, недавно преминуо, и други историчари уметности, изгледа с правом, осетили су струјања ушћа моћних токова уметности са Истока и Запада. У недалеко будуће време, када оку истраживача буде доступно да сагледа све успеле колордијапозитиве целокупног византијског сачуваног фреско сликарства из краја XII и прве четвртине XIII века, с правом се може веровати да ће његово око зачубујуће и радосно гледати тај чудесни и самосвојни ликовни говор студеничког живописа »заслаћен сољу нашег језика«.

ПОСРЕДА
ОКТОБРА

*
* *

Фреско-сликарство из четврте деценије XIII века, сачувано у монументалном егзонартексу — новој припрати, чудном игром случаја откривено у истој, четвртој деценији XX века, иако у фрагментима преостало, и то највећим делом у јужној капели, представља изванредан извор драгоцених података како за историју Немањића, наимара политичко-економске и културне моћи рашке државе тога доба, тако и за анализу ликовних и естетских сазнања старе српске уметности. Сачувана ктиторска композиција с портретима ктитора, сина Стефана Првовенчаног, његове жене, Стефана Првовенчаног и св. Симеона Немање, с игуманом манастира Студенице, у клечећем, поданичком ставу, затим портрети Саве I и Арсенија I, као архиепископа, и Саве II, као студеничког јеромонаха, и композиција »Преноса моштију св. Симеона Немање из Хиландара у Студеницу«, као најдрагоценији део овог преосталог минимума од некадашњег живописа чије високе ликовне домете можемо само да наслућујемо преко оних изврских ликова Ђакона, монаха и епископа који учествују у свечаном чину »Преноса моштију св. Симеона Немање«, пружају највише података за разноврсна научна изучавања наше прошлости и наших обичаја. Досадашња изучавања овог живописа саопштавају да је он по свој прилици настао око 1233—1234. године (1933/1934. године објављен је и напис о овом откривеном фреско-сликарству од Б. Бошковића и С. Смирнова — Необјављене фреске XIII века у ризници манастира Студенице, Старинар III сер. књ. 8—9, стр. 335—347, управо равно седам векова после његовог настанка, да је његов ктитор или краљ Радослав са својом женом краљицом Аном или краљ Владислав са сунругом му Белославом, и да је стваралаштво домаћих мајстора. Има у овом живопису изгледа још много других несагледаних и нерасветљених података који га чине само још значајнијим и драгоценијим за науку.

*
* *

Живопис из 1569. године, о коме сведочи натпис, испод необично монументалне композиције Богородичиног Успења (необичне и по месту на ком се налази, на северном зиду; њена представа је готово по правилу на западном зиду главног дела цркве), откривен када и онај знаменити, из 1208/1209. године, по свој прилици је дело Лонгина, једног од највећих уметника друге половине XVI века на Балкану, пећког зографа, чије сачувано стваралаштво не само по опсежности већ и квалитетом задивљује. Његова целина је једино у старој припрати Богородичине цркве остала. Ту су све зидне површине делимично сачувале његов живопис. Овде се посебно успеним колоритом и композицијом издваја сцена »Тајна вечера«. Исто

тако одликују се изузетном ликовношћу и појединачне фигуре светих пустињака, као и монументална композиција ктиторке монахиње Анастасије, жене Стевана Немање, на јужном зиду. Сва је вероватноћа да је Лонгин овде у целисти поновио распоред старог живописа из 1208/9. године. Међутим, у главном делу цркве скоро у свакој зони свих зидова мешају се његове фреске са првим стваралаштвом. Овај живопис се изгледа с правом може сматрати најуспелијим остварењем у целокупном и замачном опису Лонгина. Настао по захтеву тадашњег студеничког игумана Симеона, он је управо поновио све раније изгледе или оштећене површине старог живописа, негде их је обновио у целисти, а негде делимично.

За историју конзервације живописа код нас од изузетног су значаја Лонгинове интервенције на живопису из 1208/1209. године. Иако такве интервенције ниједном данашњем конзерватору не би пале на ум, он је поједине фигуре вешто досликавао, тако да је неупућенима тешко и да уоче те интервенције. Његова досликана мираносица у Распећу, иако се наметљиво уочава и својом површином знатно ремети величанственост првобитног ликовног склада, представља сама за себе мало ремек дело друге половине XVI столећа на Балкану. Лонгин нигде није толико као сликар интервенисао по туђем делу као што је то учинио у Студеници. Из тих разлога је и његов живопис не само значајан за проучавање његове стране и занимљиве појаве у историји нашег сликарства тзв. турског периода, већ и за повест о првим сликарима-конзерваторима код нас.

Лонгинова ктиторска композиција у којој су приказани св. Симеон Немања с моделом Богородичине цркве, кога предводи Богородица пред Исуса Христа на престолу, св. Сава, као први српски архиепископ и Стефан Дечански (!) представља изузетно споменичко сведочанство које би се морало најиспрвије и најсвестраније испитати уз примену најсавременијих апарата. Из прве монографије о Студеници заслужног проучаваоца наше уметности, Владимира Петковића, сазнаје се да се на месту, где сада стоји Стефан Дечански, јасно читао стари натпис са именом Вукана, што би само потврђивало да је ту био његов портр. Сликари конзерватори из 1951, тај стари натпис су, изгледа, покрили или уништили. Испитивања која би се предузела свакако би дала драгоцене податке о техници извођења ктиторске композиције у 1569. години на месту старије.

*
* *

Зидно сликарство прве половине XIX века, рад Самуила Ракића 1846. године, за време велике обнове манастира Студенице у овом веку, све до првих конзерваторских интервенција 1951. године, прекривало је знатно веће површине у унутрашњости главног дела храма. Сада је остао само један фрагмент — медаљон са светитељем у три четврт фигуре, на северном поткуполном простору, код првог прозора са западне стране. Ово сликарство што нама и нашим савременицима сада изгледа да сведочи немоћ и умирање једне велике уметности у окриљу православља, добрим делом непотребно је уништено приликом поменутих сликарско-конзерваторских радова. Оно је игром случаја и само доживело немар и небригу, као што је и његов стваралац оштетио многе фреске из ранијих епоха. Оно је, мора се рећи, жртва првих корака на стварању сликарско-конзерваторског атеља у нашој Републици, када се из жеље да се што више открије непознатог и невиђеног фреско-сликарства и ненамерно грешило.

ЖИВОПИС БОГОРОДИЧИНЕ ЦРКВЕ у целини, због разноврсности и стилске и временске, због неуједначености и у квалитету и у очуваности, због тешке оштећености (на појединим местима оштећења су тако бројна да су готово уништила првобитну ликовну целину, због зографских оправки старог живописа, пуних свакојаких проблема и недорађених и незавршених ранијих конзерваторских интервенција, а интервенисало се у два маха за више сезона, први пут 1951—1953. и други пут 1965—1967. године, представља свакако, у овим условима и на овом нивоу наше сликарско-конзерваторске службе, специјализоване за конзервацију фреско-сликарства, веома тежак и одговоран задатак. Разрешити све проблеме који се постављају за једну успешну конзерваторско-рестаураторску презентацију и коначно конзерваторски обликовати у целини свеукупно преостало зидно сликарство Богородичне цркве, изгледа, да је засад најтежа и најодговорнија дужност у овом послу. Можда би зато требало са много више опрезности са исходништем из разних углова интердисциплинарних искустава, у сарадњи са сродним институцијама, размотри све питање и загонетке које произилазе из постојећег стања овог живописа. Можда није на одмет подсетити на онај третман чувеног Ван Ајковог дела »Agneou mistikue« (1432. године), када су позвани сви истакнути znalци Европе на разговор о начину његове конзервације. Не изгледа ли да би било упутно да се чује и бар реч Пол Филипо-а и Паоло Моро-а, и неког истакнутог грчког и руског конзерватора када је пред нама истински неопходна нова конзервација живописа Богородичине цркве, јер ради се о ремек делима светске уметности која у поређењу с поменутом Ван Ајковом сликом (то је крилни олтар у цркви св. Бавона у Гању) свакако за уметност човечанства представљају драгоценију вредност. Било би корисно да се позову и сви они који су проучавали и писали о овом живопису, као и они који су изводили прве конзерваторске радове на њему. Требало би такође позвати и архитекте који су радили на конзервацији манастира Студенице као и све оне који су посебно заинтересовани за презентацију овог споменика, једног од најдрагоценијих међу свим споменицима од изузетног значаја.

Досадашњи радови на конзервацији живописа Краљеве цркве и Никољаче у Студеници сведоче да су успешно обавршени и на завидном нивоу конзерваторско-рестаураторског стваралаштва. Рукоовдиоци ових радова, Звонимиру Зековићу, поверована је и конзерваторско-рестаураторска презентација живописа Богородичине цркве, свакако с правом. Неопходно је саслушати сва мишљења и предлоге од истакнутих зналаца ради саображавања сигурнијих и поузданијих одредница за реализацију тако великог, замашног и одговорног посла.